

Liber discipulorum

Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára

Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SARKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2011. 392 p., illusztrált.

Nehéz dolog egy születésnapi köszöntő kötetet kerek egészként ismertetni, gondolhatja egy kívülálló, mondjuk irodalomtörténész kolléga, akinek van némi tapasztalata az emlékkönyvek mára mindent elárasztó dömpingjéről. A művészettörténészeknek azonban kicsit jobb a helyzetük, lévén lehetőségeik kevésbé számosak. Szűkebb a szakmánk. Ez a kötet, amely Kovács Andrást köszönti, a legritkábbak közül való: csak a tanítványok írták tanáruknak, mesterüknek. A vaskos kötet tehát a legszemélyesebb ügy, ilyenként kezelendő, erre utal latin nyelvű címe is: *Liber discipulorum*. Egyébként olyan, mint bármelyik más hasonló kötet. Van benne előszó, fénykép és bibliográfia. Kivitelezése feltűnően jó: végig műnyomó papíron, színes képekkel (is), keménytablába kötve.

Ki az ünnepelt? Úgy gondolom, Kovács Andrást, Kovács András munkásságát az *Ars Hungarica* olvasói előtt nem kell részletesen bemutatni, az alkalom miatt mégis illik néhány szóban összefoglalni a *curriculum vitae* eddigi állomásait. A kötet előszava – tanítványok írták – erre nem térhetett ki. Mint az igazán nagy erdélyi tudósok, ő is „egyszemélyes intézmény”. Elsődleges kutatási területe Erdély reneszánsz művészete, amelyről eddig mintegy hetven önálló kiadványt és cikket publikált 1969-től kezdve mindmáig. Neki köszönhető (B. Nagy Margit mellett), hogy Erdély reneszánsz és kora barokk művészetéről ma korszerű képet alkothatunk magunknak. Nagyon sok, korábban ismeretlen írásos forrást és új tárgyi anyagot tett közzé, és – ami nagyon fontos – egy percig sem riadt vissza attól, hogy a hagyományostól teljesen eltérő módon tárgyalja az erdélyi reneszánsz művészet történetét: pátosmentesen, a korábbi művészettörténet-íráshoz képest néha megdöbbentő tárgyilagossággal. Ilyen tárgyilagossággal sokszor még Budapesten is nehéz volt az erdélyi művészetéről beszélni. Most csak főbb témáit sorolom: Bethlen Gábor építkezései (erről írta doktori disszertációját 1984-ben¹), Gyulafehérvár monografikus feldolgozása (ennek egyelőre csupán részletei jelentek meg), a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus terme, vagy a váradai vár, amelynek első tervező építészetét neki sikerült meghatározni Giulio Cesare Baldigara személyében.² Nagyszabású összefoglaló munkája, Erdély késő reneszánsz építészetét tárgyaló terjedelmes monográfiája 2003-ban jelent meg a Polis Könyvkiadónál – ebben sikerült több évtizedes, szisztematikusan végzett kutatásai alapján távolra mutató szintézist alkotnia.³

¹ Tézisei: Andrei Kovács: *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*. Teză de doctorat. Cluj-Napoca, Universitatea din Cluj-Napoca, Facultatea de istorie-filozofie, 1984.

² Kovács András: L'architettura dell'anno 1570 della fortezza di Oradea. In: *Omaggio a Dinu Adamesteanu*. A cura di Marius Porumb. Cluj-Napoca, Clusium, 1996. 253–258.

³ Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány–Polis, 2003.

Az erdélyi kora reneszánszsal látszólag keveset foglalkozott – lévén ez a korszak a leginkább feltárt, és emlékanyaga csekélyebb számú –, mégis sikerült Szásztörpény templomának példáján bemutatnia, hogy a gyulafehérvári káptalan humanistái számára a késő gótika és a reneszánsz formái békésen megfértek egymás mellett.⁴ A váradi várral már fiatalon, az 1970-es évek végén foglalkozni kezdett, és így – Balogh Jolán tiszteletet parancsoló terjedelmű monográfiájának megjelenése után is – tudott újat és lényegeset mondani. Fő témája Gyulafehérvár (hosszú ideje készülő) monográfiája, a várban az erdélyi fejedelmek palotájával, a városi házakkal, s az egyéb fejedelmi építkezésekkel. Ide kapcsolódik az antik kőemlékek 16. századi humanista gyűjtői tevékenységének áttekintése is (1992).⁵ Kolozsvárott a legfontosabb reneszánsz objektumokkal foglalkozott: így a Wolphard–Kakas-házat, ezt a számtalanszor publikált műemléket helyezte teljesen új megvilágításba, bátran nyúlva a késő reneszánsz csillaghit intellektuális témájához (1991);⁶ a Farkas utcai református templom híres szószékének hosszú ideje félreértett attribúciós problémáit megoldva újrakonstruálta az erdélyi reneszánsz ornamentika stílár helyét.⁷ Az egyik legjelentősebb erdélyi reneszánsz egyházi épületről, a besztercei evangélikus templomról szinte százéves hallgatás után az első igazán jelentős (bár nem terjedelmes) írást is ő tette közzé, ráadásul az általa vezetett műemléki falkutatás alapján, birtokában lévén az irigylésre méltó régészeti gyakorlatnak is.⁸ A 18. században épült kézdiszentléleki templomváron mutatta ki a reneszánsz *architectura militaris* kései hatását (a dekoratív hatású alaprajzon), s egyben figyelmeztetett a jelenség saját korában teljesen anakronisztikus voltára (2003).⁹ 2007-ben jelent meg Budapesten a L'Harmattan Kiadónál az *Épületek emlékezete* című kötete, amelyben összegyűjtve olvashatók Erdély nevezetes műemlékeiről írt, korábban megjelent tanulmányai.¹⁰ Az utóbbi évek publikációi közül kiemelkedik a gyulafehérvári Lázói-kápolna ikonográfiai programjának magisztrális megoldása.¹¹

Külön ki kell emelni, hogy Kovács András nemcsak mesteri módon igazodik el a publikálatlan levéltári források között, hanem kiadásukra is szívesen vállalkozik. Gyulafehérvár városának jegyzőkönyveit művészettörténeti adatok miatt kutatta át, de végül az egész anyagot mintaszerűen kiadta (1998);¹² nemrég közzétette (egyik tanítványával közösen) a 18. századi erdélyi katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyveket (2002);¹³ a radnóti várkastély monográfiá-

⁴ Kovács i. m. (3. jegyzet) 11–12.

⁵ Kovács András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori és koraiújkorai helyrajzához. In: *Szamosközy István: Analecta lapidum... , 1593. Inscriptiones Romanae... , 1598.* Sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály–MONOK István. Szeged, Scriptum Kft., 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33.) 25–35.

⁶ Kovács András: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica*, 19. 1991. 157–164.

⁷ Kovács ANDRÁS: Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Új sorozat, I. (XI.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 163–178.

⁸ Kovács András: *Beszterce, evangélikus templom.* Sepsiszentgyörgy, Castrum, é. n. (Erdélyi műemlékek, 2.)

⁹ Kovács András: Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár. Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserő Bálint tiszteletére.* Szerk. BALÁZS Mihály–KESERŐ Gizella–ÖTVÖS Péter. Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997. 299–305.

¹⁰ Kovács András: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben.* Budapest, L'Harmattan, 2007. (Múltidéző Zsebkönyvtár)

¹¹ Kovács András: Középkori erdélyi zárandokok. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Új sorozat, VI–VII. (XVI–XVII.) 2011–2012. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013. 212–213.

¹² *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998.

¹³ *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I. 1727–1737.* Közzéteszi Kovács András–Kovács Zsolt. Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002.

ját is terjedelmes forrásközléssel kísérte (1994),¹⁴ nemkülönben a marosillyei Veres-bástyáét, amelyben – újszerűen – a különböző időpontokban felvett leltárak összesített topográfiai táblázatát is elkészítette (2004).¹⁵

Mintegy két és fél évtizede folyamatosan tanít a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetemen, és gyakorlatilag neki köszönhető, hogy az erdélyi magyar művészettörténet-írás újra életre kelt. Ez rengeteg munkával járt, kiváltképp eleinte, amikor valamennyi órát, gyakorlatot egyedül kellett megtartania. Kiváló tanítványokat nevelt, akik közül többen bizonyítottak már; ez a régi erdélyi művészet feltárásának és korszerű feldolgozásának biztos záloga. Személyében tehát nemcsak kiváló tudóst, hanem tanítványi kört, tudományos műhelyt teremtő tanárt is tisztelhetünk.

Kapcsolata nemcsak a romániai, hanem a magyarországi kollégákkal is mintaszerű: nincs olyan, az erdélyi művészettel összefüggő probléma, amelynek megoldásáról ne konzultálhatna vele bizalommal az ember. Önzetlen és hathatós segítségére mindig számíthatunk. Romániában megjelenő, román és magyar nyelvű publikációi mellett sűrűn jelentkezik írásai magyarországi kiadványokban is, előad tudományos konferenciákon. A Magyar Tudományos Akadémia 2010-ben választotta tagjává. Kovács András munkássága nem csupán integráns része művészettörténet-írásunknak, de egyenesen döntő súllyal van jelen a történeti Magyarország reneszánsz kori művészetének és kultúrájának kutatásában. Hálásak lehetünk hát a tanítványi körnek és mindenekelőtt a három szerkesztőnek, hogy ezt az ünnepi kötetet létrehozták.

A szerkesztők a cikkeket – huszonhárom írást – nagyjából időrendben állították egymás mögé. Ez sokszor követett, látszólag kényelmes – valójában kompromisszumokat jelző – módszer. A recenzens azonban szívesebben tárgyalná tematikusan csoportosítva a tanulmányokat. Jobban kirajzolódik így a kötet tartalmi ívének egésze, tudniillik, hogy megértsük, egyáltalán miről is szól ez a könyv. Nemcsak a hálás tanítványok ünnepi csokra ez a mesternek, és nemcsak különböző fajsúlyú szakcikkek mindannyiunk számára hasznos gyűjteménye, hanem tudománytörténeti jelentőségű munka is. Jelentősége nemcsak az erdélyi művészettörténet-írás fiatal generációjának jelentkezése, hanem az első művészettörténész-generáció felbukkanása Erdélyben egyáltalán. Mint fentebb már írtam, Kovács András áldozatos professzori munkájának köszönhető, hogy véget ért a nemzedékenként egymást váltó, magányos kutatók/cowboyok korszaka. Fellépett, tevékenykedik Erdély-szerte egy nagyjából egyívású társaság, amely elsődleges feladatának azt tekinti, hogy pátriájának gazdag, ám még mindig igen kevésbé ismert művészeti hagyatékát kutassa, illetve – ha lehetséges – magukat az emlékeket is őrizze, gondozza.

Hol vannak a kötetben a súlypontok, ez a következő kérdés, s miért épp ezek azok. Ami legelőször szembeötlik, az a korai időszak hiánya. Középkoros cikk csak három-négy akad a huszonhárom között, s azok közül kettőnek a szerzője a késő középkorból választotta tárgyát. (Még inkább súlytalan – bár egyáltalán nem hiányzik – a rövid 20. század.) Erre az egyik magyarázat az, hogy az Ünnepekt kutatási területét igyekeztek tiszteletben tartani a tanítványok. A másik praktikus: a középkor, s főleg a korai középkor kutatása régen, évtizedek óta módszeresen folyik Magyarországon, és az itt készülő munkák mindig evidenciaként tekintettek Erdélyre is; csak Entz Géza nevét szeretném említeni. A kora újkor, a reneszánsz és a barokk korszak művei viszont feldolgozatlanok és felfedezetlenek maradtak, miközben a rájuk vonatkozó – jobbra közöletlen – források száma sokszorosa a középkoriakénak. S ugyanez áll

¹⁴ Kovács András: *A radnóti várkastély*. Kolozsvár, 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215.)

¹⁵ Kovács András: *A marosillyei Veres-bástyá*. Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 2.)

a 19. századra is. Azt hiszem, Kovács András jól választott, amikor tanítványai érdeklődését ebbe az irányba igyekezett kormányozni. Hogy milyen sikerrel, arra példának itt ez a könyv.

Lássuk sorban, mit olvashatunk, mit tanulmányozhatunk. Az impozáns kötet egyik szerkesztője, Weisz Attila az ótordai református templomot tette igen alapos vizsgálat tárgyává. Az épületet csak a közelmúltban sikerült azonosítani az Ágoston-rendiek templomával. A szerző akkurátusan feltárta az összes hozzáférhető történeti adatot, a templom építéstörténetét azonban továbbra is meglehetősen sűrű homály fedi. Az épület – amelyet Kolozsvárról Gyulaféhevárra menet szinte mindenki kötelezően felkeres – impozáns torzóként komoly feladványt jelent a kutatás számára. A másik középkori építészeti tárgyú cikk szerzője, Kósa Béla a korondi egyházi épületek – a római katolikus és az unitárius templom – középkori maradványait ismertette a műemléki régészet szigorú szabályai szerint osszerostálva. Itthonról ismerős a pálya: töredékekkel kell dolgoznunk, amelyek olykor csupán dokumentumértékűek, s amelyek legfeljebb hitelesíthetik az épület inkább virtuális, mint valóságos, kézzel fogható periódusait.

Sarkadi Nagy Emese – a kötet másik szerkesztője – hálásabb, látványosabb témával foglalkozik, a késő középkori szárnyasoltárokkal. Nemrég jelent meg az erdélyi emlékeket feldolgozó, német nyelvű monográfiája.¹⁶ Látszik is, hogy tárgyról mindent tud. A berethalmi templom szentélyének egységes, 16. század eleji berendezését János plébános megrendeléséhez köthetjük; a stallumon, a főoltár szekrényén és oromzatán ugyanaz a segesvári asztalosműhely dolgozott, amelynek „keze nyoma” – ha szabad itt ezt az ósdi fordulatot használni – több környező templom berendezési tárgyain, egyebek között szárnyasoltárokon is föllelhető. A tanulmány második felét olvasva világossá válik, mennyire nem célravezető csak a festők és szobrászok műhelykapcsolataira koncentrálni, ha szárnyasoltárokról van szó. A tanulmány első fele a berethalmi főoltár mesteri bemutatása. Lassan bomlik ki, miként épült össze a 16. század elején (részben harminc évvel korábban készített táblák felhasználásával) az új, bonyolult teológiai programú főoltár; hogyan festették át a korábbi képeket, hogy passzoljanak az újakhoz; hogyan távolította el évszázadokkal később mindezeket a középkori rétegeket a purista restaurálás (Gisela Richter keze), akárcsak azt a valószínűleg a lutheránusoktól származó igeverset is a szekrényből, amellyel talán a kidobott szobrok üres helyét takargatták.

Bálint Ágnes és Frank Zigler igazi fő művet választott: a nagyszebeni evangélikus plébániatemplom szentélyének Keresztrefeszítés freskóját, Rozsnyói, Rozsnyai János, Johannes Rosenauer híres, szinte minden összefoglalásban szereplő munkáját. Formabontó módon, a falkép restaurálásának, illetve restaurálásainak történetével kezdik, a legjelentősebb, 1957-ben lezajlott beavatkozás publikálatlan dokumentációjának feldolgozásával. Nincs is más útja ebben az esetben a művészettörténeti értelmezésnek: máig nem tudjuk pontosan megállapítani, mi a középkori eredeti, és mi a barokk kori vagy még későbbi kiegészítés, hozzátétel a képen. Jellemző, hogy a tetragrammaton alatti Mária-ábrázolást egészében fel sem szabad tární, mert akkor további figuratív részeket kellene eltávolítani a kép lutheránus múltjából, s hol lenne a végállomás? Lehet, hogy esztétikailag és történetileg is értelmezhetetlen 15. századi roncs rejtőzik a későbbi rétegek alatt. A cikk bámulatosan gazdag, fordulatos történetet bont ki a csekély számú dokumentumból és magából a most látható műből kiindulva. A képet nemcsak a 15. század közepének Nagyszebenében helyezik el a szerzők, hanem a 17. században is, és a korrigált ikonográfiában a lutheri reformáció krisztológiai tanainak tükröződését ismerik fel. Fentebb mondtam, nem csodálom, hogy a szerkesztők a kronológia személytelenségét választották rendezőelvül, de ez a remek cikk minden kronológián átlép.

¹⁶ Emese SARKADI NAGY: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern, Thorbecke, 2012. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 9.)

Több írás is szól Kolozsvár, az egyetem, a szerzők alma matere székhelyének múltjáról. Mihály Melinda már jó ideje kutatja a város reneszánsz periódusának polgárházait, kiváló tanulmányok sorát tette közzé különböző fórumokon.¹⁷ Távlabbi – remélhetőleg inkább középtávú – célja Kolozsvár történeti topográfiájának összeállítása lehet, amivel aktuális történeti feladatokhoz csatlakoznék: nemrég jelent meg a középkori Buda, a kora újkori Pozsony és Sopronnak szinte napjainkig futó történeti topográfiája.¹⁸ Úgy tűnik fel, hogy a szerző e gigantikus levéltári munka előterében revidálja, sokszor újralokalizálja és -datálja a város reneszánsz polgárházainak híres kőfaragványait, kapu-, ajtó- és ablakkereteit. Balogh Jolán annak idején Kelemen Lajos levéltárosi segítségével végezte el az előmunkálatokat.¹⁹ Most látjuk, hogy még a helyben – vagyis Kolozsvárt – működő művészettörténész is milyen nehezen tud rendet teremteni abban az anyagban, amely lebontott vagy még álló építészeti palimpszesztuszokból, eltűnt házak ide-oda szállított, újra befalazott köveiből áll. Flóra Ágnes az egykori – szintén lerombolt – kolozsvári városháza kora újkori feliratainak kéziratos gyűjteményét tette közzé, kutatva az inscriptiók forrásai után, és méricskélve súlyukat az épület reprezentatív szerepében. Valóságos *florilegium* volt olvasható a falakon, ablakkereteken, oszlopokon, amelyek talán nem is egyazon építési periódusból származtak.

A tájainkon igen népszerű kutatási témát, az erődépítést itt egyetlen cikk képviseli, P. Kovács Klára alapos tanulmánya a brassói Fellegvárról. Igaz, az erőd kicsi, de periódusai a 16. századtól egészen a 19. századig nyomon követhetővé teszik a várépítéssel lényeges változásait, mintegy *en miniature*. Az 1524-ben emelt torony három apró, pseudo-olaszbástya bővítése a történelmünkben oly rossz hírű Castaldo erődépítési kampányának egyik megvalósult elemeként értelmezhető; építész a Habsburg-uralkodó csapataival Erdélybe érkező Alessandro da Urbinóval azonosítható. A tornyocskát a 17. század közepén erődíjvel bővítették. Apró személyes vonatkozás, én sem hagyhatom szó nélkül, hogy az Ünnepelet az 1970-es évek végén – a kolozsvári múzeum fiatal munkatársaként – részt vett az erőd 19. századi ciszternájának feltárásában. P. Kovács Klára egyébként folytatta a 16. század közepe építészeteinek feltárását, felfedezve Francesco Chiamella da Gandino erdélyi tevékenységének eddig ismeretlen adatait.²⁰

Kovács András egyik nagy találatja volt vagy harminc esztendővel ezelőtt a nagyváradi vár közepén álló fejedelmi palota stukkódíszes termeinek a felfedezése, közlése (a cikket Mircea Țocával közösen jegyezték); különösképpen megközelítésének frissessége, a korabeli európai uralkodói reprezentáció eszköztárának távlatában.²¹ Számunkra is reveláció volt annak idején, vagyis az elmúlt század nyolcvanas évek elején ez a cikk, és pontosságát, korszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy most, midőn a falkutatás feltárta a helyiségek

¹⁷ Például MIHÁLY Melinda: A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SIPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003. 349–365; MIHÁLY Melinda: Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Fő terének északi során. Néhány kísérlet a megrendelők azonosítására. *Korunk* (harmadik folyam) 19. 2008/7. 60–68.

¹⁸ VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza*, I–II. Budapest, 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestiensia, XV–XVI); Frederik FEDERMAYER: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatelstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava–Pressburg–Pozsony, Monada, 2003; DÁVID Ferenc–GODA Károly–THIRING Gusztáv: *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939*. Sopron, Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, 2008.

¹⁹ Összefoglalóan: BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, MTA Művészettörténeti Intézet, 1985.

²⁰ P. KOVÁCS Klára: Trident és Erdély között. Domenico da Bologna és Francesco Chiamella da Gandino, két olasz építész a kora újkori Erdélyben. *Korunk* (harmadik folyam) 26. 2015/1. 9–16.

²¹ KOVÁCS András–MIRCEA ȚOCA: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor. Bukarest, Kriterion, 1979. 107–115.

töredékes – a stukkókhoz illeszkedő – festését is, semmi nem avult el az akkori interpretációból. Emödi Tamás ezeket az új felfedezéseket közléte és elemző cikke a kötet egyik nagy újdonsága. A szerző bevezetésképp az erdélyi festészet kora újkori történetére vonatkozó adatok tömegével kápráztatja el az olvasót – mintha csak azt akarná demonstrálni, hogy mindez a váradi freskók és stukkók nélkül csupán sápadt adathalmaz maradna. A vár kutatása a cikk megjelenését követően is folytatódott, és 2015 tavaszán Emödi Tamás kiváló előadásban ismertette az új eredményeket Budapesten, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szakmai közönsége előtt a Magyar Nemzeti Múzeumban. Sajnos újabb reneszánsz freskók nem kerültek elő.

Szász Anikó a gyalui várkastély 17. századi leltárait dolgozta fel. Afféle épülettópográfia ez, amelyből szerencsésen kibontható a kastély építéstörténete. Bennünket persze főleg a 15. század végi periódus érdekelne, jelesen Geréb László gyulafehérvári püspök címerköve és egyéb kora reneszánsznak mondott, de szerfölött különös formájú faragványai.²² Biztosra vehetjük, hogy I. Rákóczi György koráig az építmény megőrizte erődjellegét, s csak ekkor alakult át négy sarokbástyás kastéllyá, amelynek alaprajzi anomáliái további kérdéseket vetnek föl. Itt is volt egyébként „bokály ház”.²³ Gyalu is, Várad is fontos szereplője volt annak a nagyszerű cikknek, amelyet Kovács András írt a szabályos alaprajzú várkastélyokról három évtizeddel ezelőtt.²⁴

Iparművészeti téma is akad a kötetben, bár számuk (és így súlyuk) nem igazán számottevő. Horváth Iringó két 17. századi – református gyülekezet használatában megőrződött – úrihímezés keletkezését, eredeti szerepét rekonstruálja, és jelöli ki stiláris rokonságukat. Különös örömmre szolgált, hogy újra olvashattam Thoroczkay Mária nagyvarsányi úrasztali terítőjéről, amely a legszebb magyar úrihímezések közé tartozik, és amelyet jó harmincöt évvel ezelőtt módomban volt a nagyvarsányi lelkészlakban megcsodálni. Horváth Iringó részt vesz az erdélyi református egyházak javainak jelenleg is folyó inventálásában, akárcsak az egyházi használatba került céhedényekről szóló cikk szerzője, Kovács Mária Márta. Ezek a céhedények többnyire önből készültek, és bár soha nem tartoztak a művészet történetének csúcsteljesítményei közé, statisztikailag fontosak voltak. Igazi különlegesség is fölbukkant azonban a felmérések során, az őraljaboldogfalvi ezüstkanna, amelyet 1672-ben készített Nagyszebenben Tobias Teutsch, Paulus Hermann – szintén nagyszebeni – cipésmester megrendelésére.

A 18. század, a barokk korszak alkotásai Kovács András publikációs listáján talán kisebb szerepet játszanak. Az Ünnepelet azonban pontosan tudja – a Gerevich-tanítvány Biró József és a Kolozsvárott működő B. Nagy Margit munkásságát folytatva –, hogy milyen sok a tennivaló, és nemcsak a munka sok, hanem az ismeretlen forrás is. Kovács Zsolt – a kötet harmadik szerkesztője – az Ünnepelet szívének kedves témát választott: a gyulafehérvári Batthyáneum épületét. Mesteri kismonográfiáját írta meg az egykori trinitárius templomnak, feldolgozta építésének és berendezésének rövid – mintegy húsz esztendőre terjedő – történetét, bemutatta a helyi katolikus elitből kikerülő mecénásainak körét, és a rend II. József-kori felozlatásának idején szétszóródott oltárok töredékeit is megtalálta.

Kémenes Mónika a nagyváradi irgalmas rendi templomról írt hasonló igényű tanulmányt, és ő is felkutatta az oltárok szertekallódott maradványait. Az őrangyalt ábrázoló főoltárképet is föllelte a váradi ferenceseknél, amelyet Biró József a harmincas években még ere-

²² Lásd ezekről összefoglalóan: BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance, I. 1460–1541*. Kolozsvár, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, 1943. 230–233.

²³ Vö. SZÁSZ Anikó: *Gyalu, várkastély*. Kolozsvár, Kriterion, 2002. (Erdélyi műemlékek, 33.)

²⁴ KOVÁCS András: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–SÍPOS Gábor–TONK Sándor. Bukarest, Kriterion, 1980. 77–106.

deti helyén látott. A képek mesterét Johann Nepomuk Schöpf, a püspöki udvarban működő festő személyében ismerte fel, aki Bécsen keresztül érkezett Bajorországból Nagyváradra. Sajnos a képek nem árulkodnak különösebben magas kvalitásról, és némelyik megítélését külön nehezíti, hogy erősen átfestett állapotban van. Pál Emese Világosító Szent Gergely erdélyi ábrázolásait gyűjtötte egybe, vagyis az örmény katolikus egyház hagyatékával foglalkozva írta meg gazdagon adatolt ikonográfiai tanulmányát. Általában elmondható, hogy a késő barokk egyházi festészet eddig ismert fő művei (mint Franz Anton Maulbertsch Kolozsvárra és Orlátra [majd Gyulafehérvárra] került munkái,²⁵ vagy Johann Lucas Kracker belényesi oltárképe [a váradai püspök megrendelésére]²⁶) nem lettek számosabban; a másodvonal képe lett tiszább. De ezt rendbe tenni sem könnyű munka.

Talán nem véletlenül alakult úgy, hogy a 18. és 19. századi tanulmányok zöme építészeti tárgyú lett. Az építészeti alkotások kvalitása Erdélyben általában magasabb. A Károlyi család uradalmi birtokközpontja, Nagykároly a 18. század második felében élte virágkorát, a nagy karriert befutó Károlyi Antal (1732–1791) idején. Az építtető általában bécsi építészeket fogadott a nagyobb szabású épületek tervezésére. Bara Júlia ezek legjelentősebbike, a bécsi katonai akadémia mérnökstanára, Franz Sebastian Rosenstingl nagykárolyi tevékenységét derítette fel. Rosenstingl festőként, dekorátorként dolgozott a melki apátságban és több helyütt Bécsben; építészként főleg a piarista rend foglalkoztatta. Első nagykárolyi terve a piaristák templomához készült 1768-ban. Ezeket több is követte, az átépítendő régi vár vagy az új megyeháza számára. Barabás Kis Anna rövidebb tanulmánya egy alkalmi pallér egyetlen épületét ismerteti, Böjthi Antal jezsuita pap székelyvécei templomát – ami szépen színezi a jezsuiták tanultságáról alkotott képünket. Orbán János, akit a 19. század erdélyi építészetének szorgalmas kutatójaként ismerünk, ezúttal a Marosvásárhelyen, a 19. század első felében készült kutatásokat dolgozta fel. Finom allúzió ez arra, hogy Kovács András milyen odaadással kutatta föl a gyulafehérvári fejedelmi palota vízvezetékrendszerét.

Sidó Zsuzsanna az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély építéstörténetét mutatta be, helyszíni vizsgálódások és a családi levéltár gondos átkutatása alapján. Az első periódus megismerését nehezíti, hogy régészeti feltárás nem volt, de a 18. század végi, egymeletes barokk kastély elemei ott vannak a historizáló – a francia gótikát követő – épület falaiban. Nagyszabású angolpark is létesült, tele ritka fafajtákkal. A reprezentatív együtttest a kiegyezést követően politikai szerepet vállaló Kendeffy Árpád alakította ki, valószínűleg jócskán meghaladva anyagi lehetőségeit. A kastély építészte és a park tervezője is országos körből került ki. Schulz József testvére, Ferenc ekkor a közeli vajdahunyadi vár helyreállítását irányította, a belsőket részben Storno Ferenc tervezte, a kertet pedig Wilhelm Klensky, aki Németországból települt át Budapestre. A tanulmány ezzel átvezet Radu Lupescu cikkéhez. Ez az uralkodóház, a Habsburgok mint magyar királyok építészeti reprezentációjával foglalkozik, jelesül azzal az épülettel, amelynek jelentősége mindig túlmutatott Erdély határain: a vajdahunyadi várnak a kiegyezést követő újjáépítésével. A szerző kitűnő medievista, aki a vár középkori történetét kutatja, de nyilvánvaló, hogy a 19. századi nagy, historizáló, mindent felülíró átépítései nélkül nem lehet a késő középkori vagy kivált a kora újkori periódusokat pontosan megítélni. Mesteri tanulmány, amely méltó tárgyának fontosságához. Szépen odarajzolja a helyreállítás – vagy inkább átépítés – története mögé a kiegyezés utáni politikai helyzetet, a politikusok körül lob-

²⁵ GARAS Klára: *Franz Anton Maulbertsch. Leben und Werk. Mit Oeuvrekatalog nach Standorten*. Salzburg, Verlag Galerie Welz, 1974. 60, 235; *Késő barokk impressziók. Franz Anton Maulbertsch (1624–1796) – Josef Winterhalder (1743–1807)*. Szerk. JÁVOR Anna–Lubomír SLAVÍČEK. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2009. 156–157 (I. 21. sz.) (BODA Zsuzsanna)

²⁶ JÁVOR Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*. Budapest, Enciklopédia, 2004. 126., 285–286. (230. sz.)

bizó értelmiségi holdudvart, amely keresztülvitte, hogy a romladozó, híres várat, a magyar történelem egyik szimbolikus épületét királyi vadászkastélynak állítsák helyre. Tömören összefoglalva megismerjük a bécsi Friedrich Schmidt és tanítványai, Schulz Ferenc és Steindl Imre terveit, a munkálatok menetét, majd Steindl leváltásával az elakadását. Nagyon reméljük, hogy a vár készülő monográfiájának előmunkálataiba pillanthattunk be. És bízunk abban is, hogy a monográfiára nem kell a szakmának még évtizedekig várnia.

Bordás Beáta tanulmánya – az egyik utolsó historizáló kastély, a mezőzáhi Ugron-kastély építéstörténetét dolgozta fel, irigylésre méltóan gazdag forrásanyag (az Ugron család levéltára és a Pákei-hagyaték) alapján. A báró Bánffy János koncepciója, vázlatai alapján Pákei Lajos által tervezett, gótizáló kastélyt a Habsburg Monarchia egyik karrierdiplomátája, Ugron István építtette. 1908 és 1912 között lényegében elkészült az épület, de a belsők, a berendezés kialakítása 1918-ig elhúzódott; ekkor költözött haza külföldről az építető. Műkincsei között sok volt a keleti eredetű tárgy, idézve diplomáciai szolgálata helyszíneit. A kastély elrendezése, stílisis elemeinek – kicsit megkésett – historizálása teljesen megfelelt a kor országos elvárásainak, a magyar főnemesség reprezentációs igényeinek. (A szerző közben több erdélyi kastélyra is kiterjesztette vizsgálódásait, és nemrég megvédte e tárgyú doktori disszertációját.²⁷) Karácsony István a Székelyföldi Iparmúzeum marosvásárhelyi épületének történetét dolgozta fel, dicséretes alaposággal. A ma ismét múzeumként szolgáló épületet a 19. század végén emelték, központi – kormányzati – kezdeményezésre, ami természetessé tette, hogy neves budapesti mesterek is rész vegyének a kivitelezésében. A szép arányú, neoreneszánsz épület szinte bárhol állhatna a Monarchia területén. Szilágyi Orsolya Szatmárnémeti központjának rendezési tervével foglalkozott, amelyek a 20. század első évtizedeiben vetődtek fel. A város piacként funkcionáló, jókora főterét 1918-ig nem sikerült rendbe tenni (például vásárcsarnokot építeni), az impériumváltás után pedig végképp nem. Az utolsó tanulmány, Kovács Árpád munkája, Darkó László (1924–1970) falkép-restaurátori tevékenységét ismertette. A festőművész részt vett a kolozsvári Szent Mihály-templom középkori falképeinek feltárásában és konzerválásában 1956–1957-ben (erről ő maga számolt be részletesen a Kelemen Lajos-émlékkönyvben).²⁸ Másik jelentős munkája a nagyváradi püspöki palota barokk falképeinek javítása volt, amelyről viszont alig maradt adat. Az nem meglepő, hogy falképeket festőművészek „restauráltak” az 1950-es években.

A végére érve a tanulmányok szemlélésének, fontos kérdésre kell még kitérnünk. A tanítványok, a fogékony, tehetséges tanítványok az egyetem elvégzése után mindig újrakezdik a tanulást, és ha az alapok jók, és a folytatáshoz a körülmények is azok, komoly tudósokká válhatnak. Ez a tanulási munka immár kizárólag az ő felelőségük. Azt a nagyjából egyívású tanítványi kört, amely itt együtt megmutatkozott, hajlamosak vagyunk önálló tudósnemzedékeknek tekinteni. Ez az oka annak, hogy az *encomium* itt a végén enyhe kritikába fordul: nem a koncepcióval, hanem a tárgyválasztással és a részletekkel szemben. Ezekből azért kirajzolódik néhány általános probléma.

A tanulmányok, mint általában a gyűjteményes kötetekben, nem azonos színvonalúak; vannak kiválóak és kevésbé sikerültek. Akad közöttük olyan téma, amely szerencsésen átível Erdély határain, és nemcsak természetes párhuzamait találja meg – többnyire a német területeken –, hanem a közép-európai játéktérbe is bekerül; és akad olyan tárgy is, amely bizony

²⁷ BORDÁS Beáta: „Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1918). Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai” című doktori (PhD-) értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 200–214.

²⁸ DARKÓ László: A kolozsvári Szent Mihály-templom 1956–57. évi helyreállítása során feltárt falfestmények. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András–CSELÉNYI Béla–JANCSÓ Elemér–JAKÓ Zsigmond–SZABÓ T. Attila. Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 207–218.

nem jut túl a szűkebb országrész vagy pláne a város határain. A legkülönösebb az, hogy néhány szerző nem mozog igazán otthonosan a magyar szakirodalomban. Előbb találnak rá a friss külföldi irodalomra, mint a régi magyarországra. A hazai művészettörténet-írás mindig gondosan ügyelt arra, hogy az erdélyi tudósok, helytörténészek eredményeit, szempontjait – és ezt most a 19. századtól kezdve értem – integrálják saját kutatásaik során. Thoroczkay Mária úrasztali terítőjéről írva például illett volna hivatkozni a nagytopográfiára, ahol a kitűnő Csernyánszky Mária írta le a hímezést.²⁹ A darabnak alig van irodalma. Garas Klára életműve Erdélyben sem kerülhető meg. Schöpfről is írt, nemcsak egyetlen illusztrációjára illenék hivatkozni.³⁰ Azoknak a kutatóknak, akik a barokk korszakkal szeretnének foglalkozni, el kellene olvasniuk ezeket a monográfiákat (bár csakugyan nem tegnap írták őket), hogy legyen képük a 18. századi magyarországi festészet egészéről és a tudományuk történetéről. Mi rejtőzik e mögött a tendencia mögött? Könyvtári nehézségek aligha: a magyarországi utazási lehetőségek, az anyaország ösztöndíjai és kivált az internet ismeretében ez nem lehet érv. Mindenkinek magának kell összeraknia – és nem csupán „kipipálnia” – szűkebb tárgya historiográfiáját, ahogyan például Sarkadi Nagy Emese vagy Bálint Ágnes – többeket említhetnék persze – megtette. Az általános műveltség tekintetében Flóra Ágnes cikkének jegyzetapparátusa a kötet gyenge pontja. Az idézetek feloldásai hiányosak, rosszak. Például 160/65: „Ovidius: *Tristia ex Ponte*”, így, pedig szegény költő *ex Ponto* írta verses leveleit, száműzetésben, a „*Humanos casus aspice*” idézet pontos helye: Ovid. *Ex Ponto*, III. 2,92. A „*Tristia*” és az „*Epistulae ex Ponto*” egyébként két különböző Ovidius-mű. A Guarino-panegyricus-idézet is – itt ráadásul a *mi Janusunkról* van szó – pontosan kell megjelölni: 56. sor. A „*PROVERB XX.*” (161) a rá következő sorra vonatkozik: *Gaudium est iusto facere iudicium, et pavor operantibus iniquitatem*, vagyis ez bibliaidézet (Proverb. 21,15). És így tovább, és így tovább. Néhol tíz kimarad, azután jön egy, ami rossz. Teljesen olyan, mintha a szerző beírta volna találmomra az idézeteket a Google keresőjébe, azután, ami kijött, gondolkodás nélkül átvitte volna a jegyzeteibe. Nem tettem volna szóvá, ha nem tapasztalnám, hogy az ókori szerzők vagy a Biblia szövege ismeretének hiánya lassan hivatalos műveltségesszménnyé válik mifelénk.

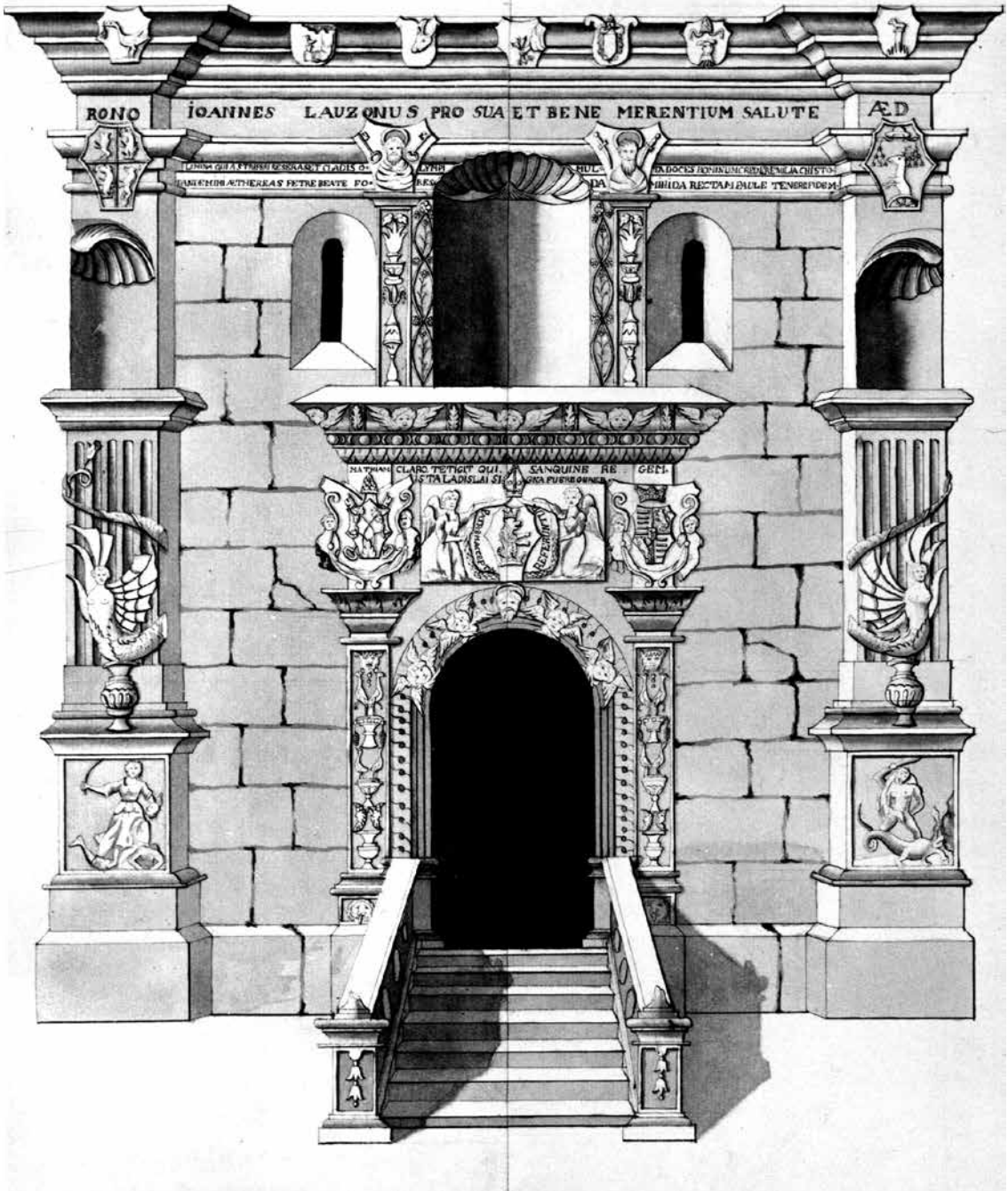
Ha az alapján véve magas színvonalért a szerzők és a szerkesztők felelnek is, van valami, amiért az Ünnepelet felel. A huszonhárom cikk túlnyomó része – mint elől jeleztem – kora újkori. Az alkalomhoz illő témákat ugyan maguk választották a tanítványok, de a korszakot tekintve nem improvizáltak; a rendszeresen publikálók tudományos problémái eddig is általában ugyanabból az időintervallumból kerültek ki. Magyarán szólva ezzel a korról foglalkoznak. Vajon tudna-e a hazai művészettörténet-írás hasonló korú, egyetlen generációja ennyi színvonalas kora újkori cikket, kutatási programot produkálni? Erősen kétlem; a kora újkor 16–17. századi szakasza sem az Eötvös Loránd Tudományegyetem, de még a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művészettörténeti Tanszékének sem erőssége. Újfent hálásak lehetünk tehát Kovács Andrásnak, nem csupán az erdélyi művészettörténet-írás feltámasztásáért általában, hanem a kora újkor – a reneszánsz és a barokk – kutatásának előtérbe állításáért különösen.

Mikó Árpád

²⁹ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, II. Szerk. ENTZ Géza. Budapest, Akadémiai, 1987. (Magyarország Műemléki Topográfiája, XI.) 126.

³⁰ GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai, 1955.

Front gegen Mitternacht

A gyulafehérvári Lázói-kápolna (1512) főhomlokzata Váradi József rajzán,
18. század vége/19. század eleje. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

